

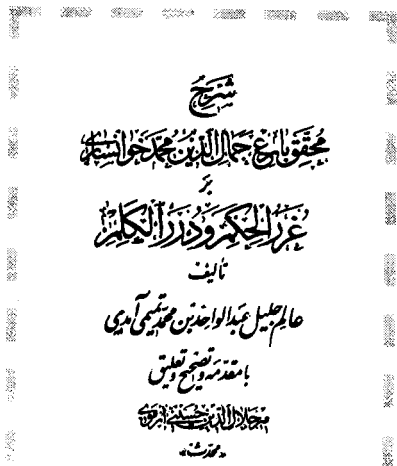

کتابشناسی

« غَرَرُ الْحِکْمِ »

و « دُرَرُ الْکَلِمِ »

ناصر الدین انصاری قمی

امیر مؤمنان علی (ع)، سرآمد ارباب بلاغت و اوج قلهٔ افراشتهٔ فصاحت بود. زبان گویا و منطق شیوای او که از سینهٔ آکنده از حکمت و فضیلتش نشئت می‌گرفت، نشان‌دهندهٔ بخشی از علوم الهی بود که به وسیله پیامبر اکرم (ص) بدو به یادگار سپرده شده بود. خود حضرت می‌فرمود:

يُنْحَدِرُ عَنِّي السَّبِيلُ وَلَا يُرْقَى إِلَيَّ الطَّيْرُ.

سیلاب [علوم و معارف] از قلهٔ من سرازیر است و [توسن فکر] هیچ پرواز کننده‌ای به اوج [کمالات] من نمی‌رسد.^۱

لذا از دیر باز تا کنون، سخنان نغز و پرمغز امیرالمؤمنین، مورد توجه همگان قرار گرفته و بسیاری از شیفتگان علم و حکمت، به گردآوری سخنان گهربار آن حضرت پرداخته‌اند.^۲ در این میان، بخصوص کلمات قصار ایشان اذهان را به خود جلب کرده

۱. نهج البلاغه (ترجمه انصاری)، ص ۵۲.

۲. ر. ک: المحقق الطباطبائی فی ذکراه السنویة الاولى (تدوین سخنان حکیمانهٔ امیرمؤمنان)، ج ۳،

ص ۱۲۳۹-۱۲۹۵؛ مقدمهٔ غرر الحکم (ترجمه انصاری)، ص ۷-۸.

است، تا بدان جا که دهها کتاب در این زمینه نگاشته شده که از قدیمی ترین آنها، «مأة کلمة» ابو عثمان عمرو بن بحر بصری - معروف به جاحظ - (م ۲۵۵ق) است که ترجمه و شرح فراوان از آن شده است.^۳

معروفترین کتاب جامع کلمات قصار حضرت، کتاب شریف «غررالحکم ودررالکلم» است. «دریایی پر از گوهر و آسمانی پر از انجم و اختر که یاقوتهای فروزان و اختران تابانش، دیدگان بیننده را در پرتو و لمعان انوار درخشانش، خیره و مات می سازد».^۴

مؤلف «غررالحکم»

پدیدآورنده کتاب، قاضی ناصح الدین ابو الفتح عبدالواحد بن محمد بن عبدالواحد تمیمی آمدی (م ۵۱۰ یا ۵۵۰ق)، محدث و قاضی شهر آمد (دیاربکر کنونی ترکیه)، یکی از بزرگان علمای شیعه امامیه بوده است.^۵ وی از استادان ابن شهر آشوب سرّوی مازندرانی بوده و اجازه روایت کتاب «غررالحکم» را بدو بخشیده است.^۶

آمدی، شاگرد احمد غزالی^۷ و به قولی پدر شیخ فقیه ابو محمد عبدالله بن عبدالواحد بوده^۸ و از دیگر کتابهایش، «جواهر الکلام فی الحکم والأحكام» است.

آوازه «غررالحکم»، از همان زمان مؤلف، طنین افکن بوده و مورد کتابت و قرائت و

۳. المحقق الطباطبائی، ج ۳، ص ۱۲۵۲-۱۲۶۱. و مطالعات فرنگی

۴. مقدمه غررالحکم (انصاری)، ص خ.

۵. معالم العلماء، ص ۸۱؛ ریاض العلماء، ج ۳، ص ۲۸۱-۲۸۴؛ خاتمه مستدرک الوسائل، ج ۳،

ص ۹۱-۹۳؛ طبقات اعلام الشيعة؛ ص ۱۶۹؛ الذریعة، ج ۱۶، ص ۳۸-۳۹؛ غررالحکم

(انصاری)، ص ۹-۱۲؛ مقدمه اُرْمَوی بر شرح غررالحکم، ص سد-ف؛ دائرة المعارف بزرگ

اسلامی، ج ۲، ص ۱۹۵؛ روضات الجنّات، ج ۵، ص ۱۷۰؛ اعیان الشيعة، ج ۲، ص ۹۵؛ فواید

رضویه، ص ۲۵۹؛ ریحانة الادب، ج ۱، ص ۲۸، هدية العارفين، ج ۱، ص ۶۳۵؛ اعلام، زرکلی،

ج ۴، ص ۱۷۷؛ معجم المؤلفین، ج ۱، ص ۲۱۳.

۶. معالم العلماء، ص ۸۱.

۷. المحقق الطباطبائی، ج ۳، ص ۱۲۸۱.

۸. ریاض العلماء، ج ۳، ص ۲۸۴.

اجازه و استجازه واقع شده است.

قدیمی ترین نسخه موجود آن، نسخه شماره ۱۱۶۸ کتابخانه آستان قدس رضوی است که به سال ۵۱۷ق، استنساخ گردیده است. از آن پس، نسخه های متعددی از کتاب، نگاشته شد و با پدید آمدن صنعت چاپ، طبع و نشر آن فزونی گرفت و بارها ترجمه، شرح، فهرست و تکمیل و تلخیص از آن انجام گرفت.

ما در این مقاله، به معرفی «غررالحکم» و کتابشناسی آن خواهیم پرداخت.

«غررالحکم»

غررالحکم ودرر الکلم، در برگیرنده بیش از ده هزار (۱۰۷۶۰) حدیث از سخنان کوتاه امیرالمؤمنین علی(ع) است و به ترتیب حروف الفبا (فقط حرف اول نخستین کلمه حدیث) تنظیم شده و ۹۱ باب دارد. با اینکه نسخه های خطی «غرر» در کتابخانه های ایران، فراوان بود؛ اما کمتر کسی از وجود آن آگاهی داشت، تا آنکه بر حسب اتفاق، نسخه ای از آن که متعلق به کتابخانه مرحوم علامه میرزا سید عبدالجواد عقیلی بود- و اینک در اختیار حجة الاسلام سید حسین سبحانی قمی است- به دست والد معظم نگارنده، مرحوم حجة الاسلام والمسلمین حاج شیخ محمد علی انصاری قمی افتاد. او هم که به تازگی از کار ترجمه و شرح «نهج البلاغه» به نظم و نثر فارغ شده بود،^۹ بدون درنگ دست به کار ترجمه

۹. این کتاب، در ده جلد در سال ۱۳۲۸ش، همراه با تقریظ آیات عظام: حکیم، خویی، حجت کوهکمری، صدرالدین صدر، فیض، سید محمد تقی خوانساری، رفیعی قزوینی، آقا بزرگ تهرانی، سید شرف الدین موسوی، هبة الدین شهرستانی، سید عبدالهادی شیرازی، سید علی بحر العلوم، سید محمد جمال هاشمی، سید محمد جواد طباطبایی تبریزی، سید جمال الدین گلپایگانی، نجفی مرعشی، میرزا خلیل کمراه ای و شیخ راضی تبریزی- رضوان الله علیهم- به چاپ رسیده و حاوی لطایف و نکات ادبی، کلامی، تاریخی و حدیثی فراوان است.

ایشان به غیر از ترجمه «نهج البلاغه» و «غررالحکم» دارای آثار فراوان دیگری است که برخی از آنها عبارت اند از: «دیوان اشعار»، «خزائن المراثی»، «شهرهای فروزان»، «درج گهر»، «اختران ادب» (۲ج)، «آینه دل» (۲ج)، «تاریخ خلفا»، «انتقادات تاریخی»، «پاسخ به بد اندیشان» (۲ج)،

و چاپ آن شد و بدین سان، شهرت و آوازه آن فراگیر شد و از آن پس، کتابهای فراوانی درباره آن نگارش یافت که بدانها اشاره خواهیم کرد.

الف) ترجمه ها

۱- «اصداف الدرر»

ملاً عبدالکریم بن محمد یحیی (مؤلف «ترجمان اللغة») ابن محمد شفیع بن محمد رفیع قزوینی (مؤلف «أبواب الجنان») او معاصر شاه سلطان حسین صفوی (م ۱۳۵۱ق) بوده است و کتاب او ترجمه کامل متن «غررالحکم» است. مؤلف، سپس آن را برحسب موضوع ترجمه کرده و آن را «نظم الغرر ونضد الدرر» نامیده که شرح آن خواهد آمد.^{۱۰}

۲- «ترجمه غررالحکم»

میرزا محسن خوشنویس عماد الفقراى اردبیلی (متخلص به «حالی») قسمتی از این ترجمه، همراه با بخشی از اصل عربی آن، در کتاب «انهار جاریه»، تألیف میرزا احمد تبریزی، در سال ۱۳۴۴ق، در شیراز به چاپ رسیده است.^{۱۱}

۳- «ترجمه غررالحکم»

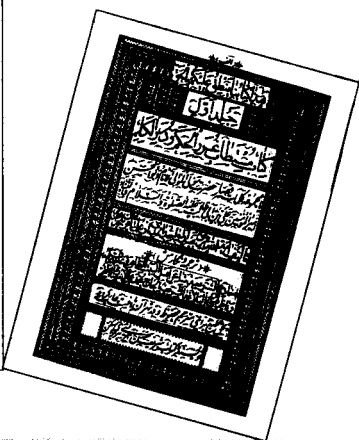
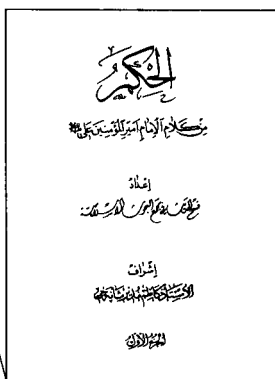
شیخ زین العابدین (احتمالاً فرزند حاج کریم خان شیخی کرمانی)

> «دفاع از حسین شهید» و «دفاع از اسلام و روحانیت» (ج ۲).

برای اطلاع بیشتر ر. ک: مستدرک اعیان الشیعة، ج ۷، ص ۲۷۵؛ اثر آفرینان، ج ۱، ص ۳۲۱؛ مؤلفین کتب چاپی، ج ۴، ص ۱۹۴؛ کتابنامه حضرت زهرا، ص ۲۳-۲۸؛ گنجینه دانشمندان، ج ۲، ص ۳۴۰؛ الذریعة، ج ۲۶، ص ۱۹، ۲۰ و ۳۳؛ سخنوران نامی معاصر ایران، ج ۱، ص ۴۰۰-۴۰۴؛ گلزار مشاهیر، ص ۱۱۲؛ فرهنگ سخنوران، ص ۱-۲؛ آثار الحجة، ج ۲، ص ۱۴۴.

۱۰. الذریعة، ج ۴، ص ۱۲۱.

۱۱. همان جا.

نسخه ای از این ترجمه، در ۳۹۶ صفحه، به شماره ۱۶۸ ب، در کتابخانه دانشکده هیات دانشگاه تهران، موجود است.^{۱۲}

۴- «ترجمه غررالحکم»

به خط درویش مصطفی رومی

نسخه آن، ضمن مجموعه شماره ۳۷۸۰ کتابخانه مجلس شورای اسلامی، همراه با متن کتاب (به صورت زیرنویس) موجود است. این نسخه، تاریخ و نام مترجم را ندارد؛ اما قدیمی ترین تاریخ مالکیت آن، سال ۱۰۹۶ ق، است.^{۱۳}

۵- «ترجمه غررالحکم»

حجة الاسلام حاج شیخ محمد علی انصاری قمی (۱۳۲۹-۱۴۰۵)

(شارح و ناظم «نهج البلاغه»)

این ترجمه، در دو جلد (۸۸۰ ص)، همراه با تصحیح و مقدمه مرحوم انصاری و تعلیقات مرحوم میرزا عبدالجواد عقلی، در سال ۱۳۷۷ ق/۱۳۳۷ ش، در تهران به خط زیبای

۱۲. همان، ج ۱۶، ص ۳۹ (به نقل از: فهرست کتابخانه، ص ۹۷).

۱۳. همان، ص ۳۸.

نسخ و نستعلیق مرحوم حاج میرزا حسن هریسی، به چاپ رسیده و از آن پس، چندین بار تجدید چاپ گردیده است. مترجم، علاوه بر ترجمه احادیث، گاه به احادیث مناسب دیگر و ذکر برخی حکایات اشاره نموده و این بنده، فهرست موضوعی آن را تدوین کرده است. نیز منتخبی از آن به سال ۱۳۵۲ ش، در شیراز در پنجاه صفحه به چاپ رسیده است.

با انتشار این ترجمه، کارهای فراوانی بر روی «غرر الحکم» انجام گرفت که بدان اشاره می شود.

ب) شرحها

شرح محقق مدقق، فقیه محدث، آقا جمال الدین محمد بن آقا حسین خوانساری (م ۲۶ رمضان ۱۲۵ ق)

این شرح، علاوه بر توضیح احادیث، آکنده از فواید گوناگون کلامی و حدیثی و شرح احتمالات هر حدیث است و به کوشش مرحوم استاد میر سید جلال الدین محدث ارموی در شش جلد به سال ۱۳۴۶ ش / ۱۳۸۷ ق، به وسیله انتشارات دانشگاه تهران به چاپ رسیده است و معرفی آن، نیاز به مقالتهی جداگانه دارد. ۱۴ محدث ارموی، بر این شرح، فهرستی موضوعی تدوین کرده که شرح آن خواهد آمد.

ج) تکمله ها

۱- «عیون الحکم والمواعظ و ذخیره المتعظ والواعظ»

کافی الدین ابوالحسن علی بن محمد بن حسن بن ابی نزال لیشی واسطی،

معروف به «ابن شرفیه» (از علمای قرن ششم هجری)

این کتاب، حاوی بیشترین سخنان کوتاه امیرالمؤمنین علی (ع) است و در آن ۱۳۶۲۸

۱۴. ر. ک: مقاله «نگاهی به شرح آقا جمال خوانساری بر غررالحکم و درالحکم» از سید حسن اسلامی، در همین شماره و همچنین مقاله «معرفی شرح غرر آقا جمال» از محمد علی مهدوی راد، در مجله آینه پژوهش، ش ۵۵-۵۶.

حدیث گردآمده است. نویسنده، این نوشتار را در سی باب و ۹۱ فصل تنظیم نموده است (۲۹ باب آن به ترتیب حروف الفباست و در باب سی ام، سخنان کوتاهی درباره توحید و وصایا آمده است). اما نسخه های خطی این کتاب - حتی نسخه ای که به دست صاحب «ریاض العلماء» رسیده - فاقد باب سی ام بوده است.^{۱۵}

به نظر می رسد که علامه مجلسی، به نسخه کامل آن دسترس داشته که شامل باب سی ام هم بوده؛^{۱۶} زیرا در «بحار الانوار»، خطبه اول «نهج البلاغه» را به نقل از این کتاب آورده، در صورتی که خطبه ها و وصایا در باب سی ام آن بوده است.^{۱۷}

این کتاب، اخیراً (۱۳۷۷ ش/ ۱۴۱۹ ق) به همت آقای حسین حسینی بیرجندی، در ۵۶۶ صفحه (وزیری)، توسط انتشارات مؤسسه «دارالحدیث» به زیور طبع آراسته شده است.

همچنین علامه میرزا محمد تقی خان سپهر کاشانی (لسان الملك) (م ۱۲۹۷ ق) آن را با اضافاتی همراه با ترجمه فارسی بخشی از آن در آخر «ناسخ التواریخ» (جلدهای پنجم و ششم) نقل کرده و مکرراً به چاپ رسیده است: (تهران، اسلامیه، ۱۳۸۳ ق/ ۱۳۴۲ ش).

این کتاب، به وسیله احمد بن محمد بن خلف تلخیص شده و «المحکم المنتخب من عیون الحکم» نامیده شده و نسخه ای از آن، در کتابخانه دانشگاه قزوین در فاس مراکش (تحریر سال ۱۱۵۲ ق) موجود است.^{۱۸} کتابخانه انسانی و مطالعات فرهنگی

رتال جامع علوم انسانی

۲- «الجواهر العلیة فی الکلمات العلوئیة»

علی بغدادی

این کتاب، به ترتیب حروف الفبا نوشته شده و به عنوان تکملة «غرر الحکم» آمده^{۱۹} و

۱۵. ریاض العلماء، ج ۴، ص ۲۵۳؛ الذریعة، ج ۱۵، ص ۳۷۹؛ غرر الحکم (انصاری)، ص ۷.

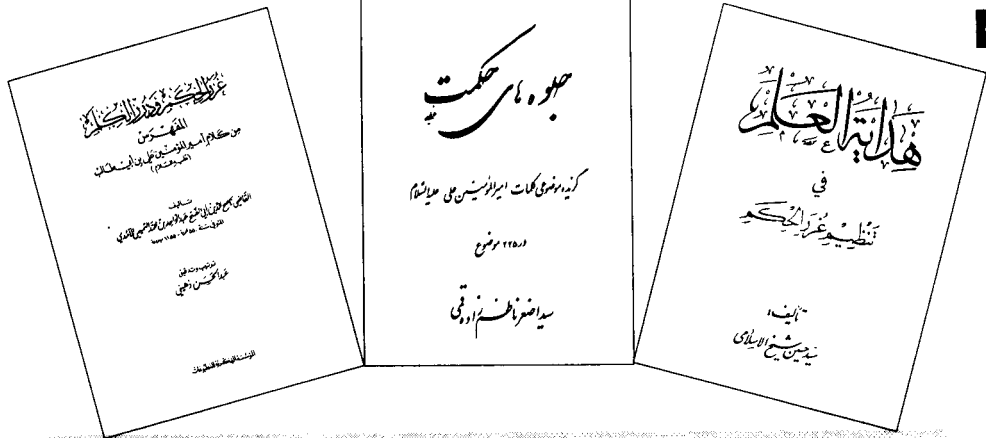
۱۶. المحقق الطباطبائی، ج ۳، ص ۱۲۹۴.

۱۷. بحار الانوار، ج ۱، ص ۳۴.

۱۸. المحقق الطباطبائی، ج ۳، ص ۱۲۹۵ (به نقل از: فهرست کتابخانه دانشگاه قزوین، ج ۲، ص ۴۰۵).

۱۹. الذریعة، ج ۵، ص ۲۷۳.

مؤلف، آن را به نام «منتخب الجواهر» تلخیص نموده است. ۲۰

این کتاب، به زبان فارسی نوشته شده و نسخه ای بی تاریخ از آن - به خط نسخ سیف الدین محمود - تحریر قبل از سال ۱۱۹۵ ق، در ۱۰۹ ورقه در کتابخانه دانشگاه تهران موجود است. ۲۱

۳- «الحکم من کلام الامام امیر المؤمنین علی (ع)»

این کتاب، به وسیله گروه حدیث بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی و زیر نظر استاد کاظم مدیرشانه چی تهیه شده است.

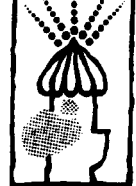
کتاب، در برگیرنده ۱۵۹۷۸ حدیث است و از «نهج البلاغه»، «غرر الحکم»، «عیون الحکم»، «دستور معالم الحکم»، «شرح ابن ابی الحدید» و «بحار الأنوار» استفاده شده و در دو جلد به سال ۱۴۱۷ ق/ ۱۳۷۶ ش، از سوی بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی به چاپ رسیده است.

حسین
انوارضاکی

۲۰. کشف الحجب، ص ۵۵۱.

۲۱. الدررمة، ج ۲۲، ص ۳۹۴.

د - تلخیص‌ها

۱- «شرح صد کلمه قصار»

محدث نامی، حاج شیخ عباس قمی (۱۲۹۴-۱۳۵۹ق) این کتاب، مکرر به چاپ رسیده است. همچنین انتشارات مؤسسه در راه حق قم نیز آن را در ۱۲۰ صفحه (جیبی) در سال ۱۳۷۰ ش، به چاپ رسانیده است.

۲- «کلمات علیّه غراء»

مکتبی شیرازی

وی شصت کلمه قصار حضرت را به فارسی در نظم آورده و پس از آن، تمثیلی نیز به نظم برای توضیح هر یک آورده است. مجموع اشعار این کتاب ۱۵۰۰ بیت است و به همت حسین کوهی کرمانی در سال ۱۳۱۳ ش، در تهران چاپ شده است.

۳- «حقیقت نامه»

جهانگیرخان ناظم الملک ضیایی

وی بخشی از کلمات قصار حضرت علی(ع) را به فارسی به نظم کشیده است. این کتاب، به سال ۱۳۳۱ق، در اسلامبول به چاپ رسیده است.

۴- «چهل حدیث حضرت علی(ع)»

حسین بن سیف الدین هروی

در این کتاب، چهل حدیث از حضرت علی(ع) به نظم آورده شده که به خط شاه محمود نیشابوری و به اهتمام و تصحیح کاظم مدیرشانه چی انجام شده است. چاپ سوم کتاب، توسط بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی در سال ۱۳۷۶ ش، در ۶۴ صفحه به چاپ رسیده است.

۵- «منتخب الفرر»

سید زین العابدین بن ابی القاسم طباطبائی^{۲۲}

۶- «الأمثال والحکم المنتخب من فررالحکم»

مؤلف، کلمات قصار حضرت را که مناسب با مثل بوده، به ترتیب حروف الفبا در ۷۷ ورقه گردآورده است.^{۲۳}

۷- «نظم الفرر والدرر»

شیخ ابراهیم بن شهاب الدین احمد تبریزی حنفی، معروف به ابن الملاً، از علمای شهر حلب (مقتول ۱۰۰۳ق)^{۲۴}

۸- «ابواب الحکم»

کمال الدوله محمد حسن میرزای قاجار
وی پاره‌ای از کلمات قصار حضرت (۴۳۰ حدیث) را که جنبه اخلاقی و اجتماعی داشته، به فارسی ترجمه کرده و آنها را براساس حروف تهجی مرتب کرده است. این کتاب، در سال ۱۳۱۹ق، در تهران به چاپ رسیده است.

۹- «کلمات قصار»

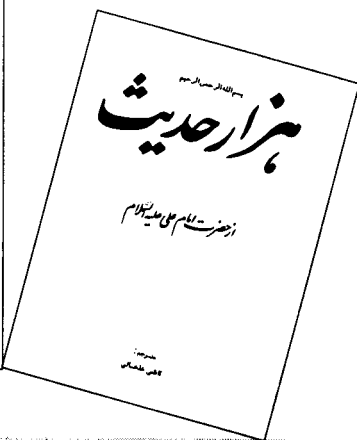
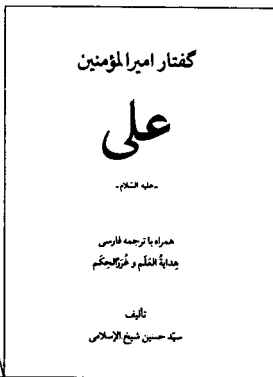
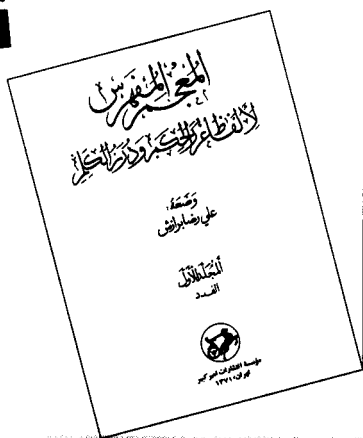
احمد علی سپهر

وی ۵۷۰ حدیث را که بیشتر جنبه عملی و اخلاقی داشته، انتخاب و به فارسی و

۲۲. مصادر نهج البلاغه و آسانیده، ج ۱، ص ۷۵.

۲۳. همان جا.

۲۴. همان جا.

فرانسه ترجمه کرده است و همراه با مقدمه ای شیوا در معرفی امیرالمؤمنین علی (ع)، در تهران به چاپ رسانیده است.

۱۰- «محفظة الأنوار فی شرح بعض كلمات القصار»

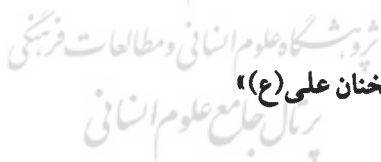
سید عبدالله بلادی بوشهری (۱۲۹۱-۱۳۷۲ق)

این کتاب، به فارسی نوشته شده و به سال ۱۳۴۳ق، در شیراز به چاپ رسیده است. ۲۵.

۱۱- «شکوفه های خرد یا سخنان علی (ع)»

ابوالقاسم حالت

نویسنده، احادیثی از حضرت علی (ع) را به فارسی و انگلیسی ترجمه کرده و هر کدام را به صورت یک رباعی درآورده است. این کتاب، در ششصد صفحه در تهران به چاپ رسیده است.

۱۲- «هزار حدیث از امام علی (ع)»

کاظمی خلخالی

این کتاب به سال ۱۳۶۳ ش، در تهران در ۱۶۸ صفحه (وزیری) به چاپ رسیده است و نویسنده در چاپهای بعدی شمار احادیث را به دو هزار حدیث افزایش داده است.

۱۳- «تلخیص غررالحکم»

سید ابوالقاسم مرعشی

این کتاب، ترجمه و تلخیص «غرر» است و بر طبق حروف الفبا ترتیب یافته و به خط مرحوم طاهر خوشنویس در سال ۱۳۶۸ ق، در تهران توسط کتابفروشی حافظ در ۳۶۹ صفحه (قطع بغلی کوچک) به چاپ رسیده است.

۱۴- «حلیة الصالحین فی شرح کلمات امیرالمؤمنین (ع)»

ملا حیدر علی بن محمد علی هندی

این کتاب، در ۱۷۶ صفحه (بین وزیری و رحلی) در سال ۱۲۹۴ ق، در چاپخانه حیدری در حیدرآباد دکن، به چاپ رسیده است.^{۲۶}

۱۵- «منتخب الغرر»

فضل الله کمپانی

این کتاب، دربرگیرنده دو هزار حدیث از «غررالحکم» است و توسط انتشارات مفید در تهران به چاپ رسیده است.

هـ- فهرس موضوعی

۱- «فهرست موضوعی غررالحکم»

میر جلال الدین محدث ارموی

در این کتاب، احادیث «غررالحکم» در ۵۷۴ باب دسته بندی شده و در ۴۳۴ صفحه (رقعی) با عنوان جلد هفتم «شرح آقا جمال خوانساری» به چاپ رسیده است. نگارنده این مقاله، احادیث این فهرست را با «غررالحکم» ترجمه انصاری مطابقت نموده و اختلاف نسخه های آن را ضبط کرده و احادیثی را که «غررالحکم» انصاری داراست، ولی در شرح آقا جمال موجود نیست (وبالعکس)، مشخص کرده و بر تعداد ابواب آن افزوده و در تاریخ ۲۹ رجب ۱۴۰۸/ق/۲۸ اسفند ۱۳۶۶ ش، از آن فراغت جسته است.

استاد سید هاشم رسولی محلاتی، این فهرست را تکمیل، اعراب گذاری و ترجمه کرده و توسط دفتر نشر فرهنگ اسلامی به سال ۱۳۷۷ ش، در دو جلد به چاپ رسیده است.

۲- «فهرست موضوعی غررالحکم»

ناصرالدین انصاری قمی

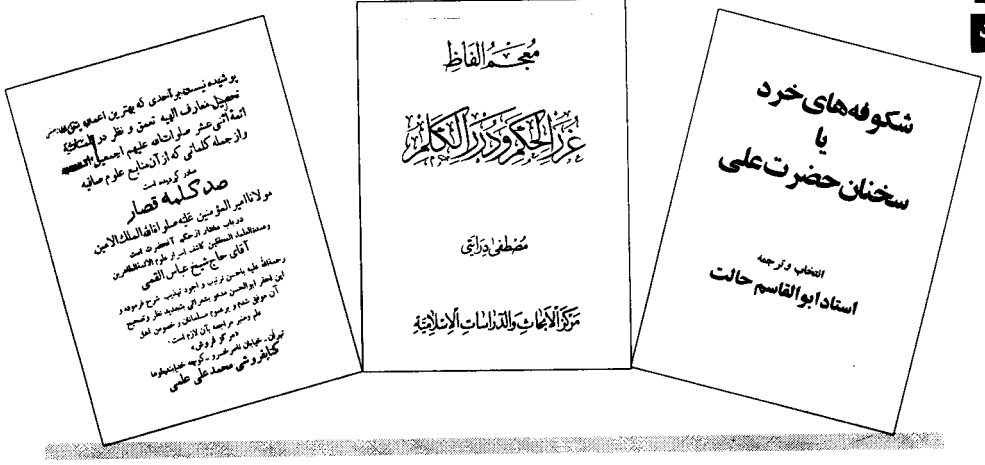
مؤلف در این فهرست (که بر اساس ترجمه انصاری تنظیم یافته)، متن «غررالحکم» را با نسخه چاپ دانشگاه سنجیده و نسخه بدلها را افزوده و کاستی ها و افزایش ها را در هر دو چاپ، مشخص نموده است.

۳- «تصنیف غررالحکم»

مصطفی درایتی - حسین درایتی

این کتاب، در ۵۶۴ صفحه (وزیری) در ۱۳۷۸ ش، توسط انتشارات دفتر تبلیغات

اسلامی (نوبت دوم) به چاپ رسیده است.

۴- «جلوه های حکمت»

سید اصغر ناظم زاده قمی

مؤلف، این کتاب را به عنوان «گزیده موضوعی کلمات امیرالمؤمنین»، در ۲۲۵ موضوع نگاشته و اکثر قریب به اتفاق آن را از احادیث کتاب «غررالحکم» انتخاب کرده است. این کتاب، در سال ۱۴۱۵ ق/ ۱۳۷۳ ش، در ۶۷۰ صفحه (وزیری) به چاپ رسیده است. چاپ سوم آن به تازگی به وسیله انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم در ۶۸۸ ص در سال ۱۳۷۸ ش، انجام شده است. ترجمه اردوی این کتاب، به نام «تجلیات حکمت» در سال ۱۳۷۴ ش، در ۵۵۹ صفحه توسط انتشارات انصاریان به چاپ رسیده است.

حسین انوارانگار

۵- «هدایة العکم»

سید حسین شیخ الاسلامی تویسرکانی

این کتاب، فهرست موضوعی «غررالحکم» است و نویسنده آن را به نام «گفتار امیرالمؤمنین (ع)» به فارسی ترجمه کرده است. این کتاب، همراه با متن در دو جلد

(وزیری) در ۱۶۵۰ صفحه در سال ۱۳۷۴ ش، توسط انتشارات انصاریان به چاپ رسیده است.

۶- «فهرست موضوعی نهج البلاغه و غررالحکم»

علیرضا برازش

مؤلف، احادیث هر باب را از این دو کتاب، انتخاب و ترجمه نموده و در نظر داشته که هر باب را به طور جداگانه منتشر نماید که از آن، «واژه های ایثار و شجاعت» انتشار یافته است.

۷- «نظم الفرر و نضد الدرر»

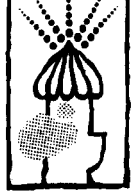
ملاّ عبدالکریم بن محمد یحیی بن محمد شفیق قزوینی،

معاصر شاه سلطان حسین صفوی (م ۱۳۵۱ ق)

وی «غررالحکم» را در ۹۹ باب، به عدد اسمای حُسنای الهی و هر باب را در موضوعی خاص، منظم گردانیده و در ذیل پاره ای از کلمات، آیه یا آیاتی از قرآن و چند حدیث از ائمه معصومین (ع) که مناسب مقام بوده، افزوده و پس از این کار، برای استفاده عموم، به ترجمه آن پرداخته و قصص و اشعار مناسبی نیز آورده است. از این کتاب شریف، پنج مجلد (۲۰ باب) در دست است که نسخه مجلد اول (ابواب ۱ و ۲ و ۳) در کتابخانه آستان قدس، نسخه جلد دوم (ابواب ۴ و ۵) در کتابخانه آقای محسن نعمت اللهی در اصفهان، نسخه جلد سوم و چهارم (ابواب ۶ و ۷ و ۸ و ۹ و ۱۰ و ۱۱ و ۱۲ و ۱۳) در کتابخانه مجلس شورای اسلامی، نسخه جلد پنجم (ابواب ۱۵ و ۱۶ و ۱۷ و ۱۸ و ۱۹ و ۲۰) - بدون باب چهاردهم - نیز در کتابخانه مجلس موجود است.

نیز نسخه های متعددی از آن در قم و تهران و تبریز موجود است و فاضل محترم جناب حجة الاسلام آقای رسول جعفریان، بخشی از آن را (با نام: بقاء و زوال دولت در کلمات

سیاسی امیر مؤمنان-ع- به توسط انتشارات کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی، در سال ۱۳۷۳ ش، به چاپ رسانیده است. ۲۷

و- معجم ها

۱- «معجم الفاظ غررالحکم و دررالکلم»

مصطفی درایتی

این کتاب، به سال ۱۳۷۲ ش، در ۱۵۵۶ صفحه (وزیری)، توسط انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی به چاپ رسیده است.

۲- «المعجم المفهرس لالفاظ غرر الحکم و درر الکلم»

علیرضا برازش

این کتاب در دو جلد به سال ۱۳۷۱ ش، توسط انتشارات امیر کبیر به چاپ رسیده است.

حصین
انوارناک

۲۷. الذریعة، ج ۲۴، ص ۲۱۸؛ فهرست کتابخانه سپهسالار (مدرسه عالی شهید مطهری)، ج ۲، ص ۱۰۵؛ مقدمه شرح غرر الحکم، ص لج- لز.